

ЮРІЙ КОНДУФОР: БІОГРАФІЧНО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Про Юрія Юрійовича Кондуфора написано небагато. Здебільшого це короткі біографічні довідки про нього як про педагога вищої школи, академіка АН УРСР та директора Інституту історії України АН УРСР у енциклопедичних виданнях – в “Радянській енциклопедії історії України” (т.2, К., 1970), англійській “Encyclopedia of Ukraine” (v.2, Торонто, 1984), довідниках “Учені вузів УРСР” (К., 1968), “Вчені Інституту історії України” (Вип.1. - К., 1998), “Історія Академії наук УРСР” (К., 1982), “Національна академія наук України: Персональний склад. 1918-1998” (К., 1998). Стислий виклад біографії історика наведений у ювілейному привітанні до його 70-річчя¹. А по раптовій смерті Ю. Кондуфора його колеги з Інституту історії України НАНУ підготували некролог, де, викладаючи факти життя колишнього директора Інституту, акцентували увагу на видатних організаторських здібностях та людських якостях вченого².

У цьому нарисі, намагаючись відтворити більш-менш повно життєпис історика, ми користувалися особовою справою Ю.Кондуфора, що зберігається в Інституті історії України НАН України, а також численними спогадами людей, які в різний час спілкувались із дослідником. Сподіваємось, що життя та діяльність Юрія Кондуфора в майбутньому будуть належно вивчені та оцінені тими історіографами, яким випаде завдання дати неупереджену оцінку стану української історичної науки 1950-1980-х рр. та внесків окремих істориків.

Юрій Юрійович Кондуфор народився 30 січня 1922 р. в с. Зубані Глобинського району Полтавської області. Його батько – Юрій (за паспортом – Героргій) Кондуфор (Кандуфор³) походив із с. Сухорабівки на Полтавщині. У тому селі було багато нащадків грецьких переселенців із тим самим прізвищем. Це, як пояснював сам Ю.Ю. Кондуфор Д.Гнатюку, грецькою мовою означає “який іде з піснею”, “який несе пісню”⁴. Проте батько вченого, про що писав у анкеті, вважав себе українцем. Юрій Пилипович до 1917 р. закінчив 6 класів Полтавської семінарії. З 1918 р. він почав вчителювати у трудових школах в різних полтавських селах (Зубані, Романівка, Семенівка тощо). У 1926 р. вступив до КП(б)У. Активного вчителя — секретаря райкому профспілки “РОБОС” (1925-1927), згодом завідуючого культсекцією райвиконкому с. Семенівки Кременчуцької округи – обирали делегатом окружних з’їздів профспілки “РОБОС” у 1925-1926 рр. та окружного з’їзду рад у 1925 р. У 1928 р. його було призначено інструктором Кременчуцького окрвиконкому⁵. Мати вченого – Олександра Іванівна – народилась в Астрахані (Росія). Вона, як і чоловік, все життя вчителювала у сільських школах.

Оскільки батько був на відповідальній низовій радянській роботі, родина Кондуфорів часто переїздила. Тому вступивши у 1929 р. до школи м. Олександрія (тепер Кіровоградської області), Ю. Кондуфор у 1939 р. закінчив із золотою медаллю десятирічку у м. Попасна Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Того ж року він став студентом історичного факультету Харківського державного університету ім. М. Горького.

Історичний факультет, відновлений у 1936 р., напередодні війни став одним із найбільш численних (приміром, у 1938 р. лише на першому курсі істфаку навчалось 227 чол.⁶) і, як зафіксовано у тогочасних звітах, був серед передових в університеті. На кафедрах стародавньої історії та археології, історії середніх віків та новітнього часу, історії СРСР та України працювало близько 40 викладачів, серед них професори С.Семенов-Зуссер та М.Пакуль, доценти І.Бойко, Ф.Ковтун, С.Королівський, Г.Немірова, М.Рубач, а також багато молодих науковців, які готували кандидатські дисертації, що здебільшого були присвячені різним питанням історії українського народу⁷.

Проте заглиблюватися у вивчення історії Ю. Кондуфору довелося недовго. У жовтні 1940 р. з другого курсу університету він був призваний до лав Червоної армії. Служити йому випало далеко від України – у танкових частинах Забайкальського військового округу у Монголії спочатку механіком-водієм, потім командиром танку. Там у грудні 1941 р. Ю. Кондуфору було прийнято кандидатом, а через рік – членом ВКП(б). У серпні – вересні 1945 р. у складі 9-го гвардійського механізованого корпусу 6-ої гвардійської танкової армії Забайкальського фронту сержант Ю. Кондуфор брав участь у воєнних діях проти Японії. І хоча Юрій Юрійович не любив згадувати про роки війни та свою участь у боях Забайкальського фронту, відомо, що від початку воєнних дій 9 серпня 1945 р. головний удар на одному із основних напрямків (Хінганомукденському) наступу завдавала, серед інших, і 6 гвардійська танкова армія. Лише за 5 діб операції вона у важких умовах пройшла 450 кілометрів, вийшла на Маньчжурську рівнину у глибокий тил японських військ і створила умови для оточення та розгрому основних сил Квантунської армії. Активно діяв 9-й гвардійський механізований корпус і на другому етапі Маньчжурської наступальної операції 15-20 серпня⁸.

Дорогами війни довелося пройти й Юрію Пилиповичу Кондуфору. На фронті він перебував з 1941 р., проте у 1943 р. після поранення був демобілізований і повернувся до щойно визволеної Попасної, де знову почав вчителювати. До кінця 1950-х рр. Юрій Пилипович та Олександра Іванівна працювали на посадах директорів шкіл м. Попасна, аж доки після виходу на пенсію не переїхали до сина до Києва. Олександра Іванівна померла у 1969 р., а Юрій Пилипович – у 1977 р.

Одразу після демобілізації Ю. Кондуфор у лютому 1946 р. відновив навчання у Харківському університеті. Тоді на історичному факультеті серед студентів та викладачів було чимало фронтників, які “задавали тон” студентському життю. Зокрема, на курсі, де навчався Ю. Кондуфор, їх було більше третини з майже 60 чоловік. Учасники війни - завідуючий кафедрою історії СРСР і України (з 1945 р.) С.Королівський та декан історичного факультету (з 1947 р.) А.Слюсарський користувались особливим авторитетом у студентів. Ці вчені не лише проводили власні наукові дослідження, але й заохочували до наукової роботи здібних та активних студентів, серед яких був і Ю. Кондуфор.

Курс, де навчались Ю. Кондуфор, А. Епштейн, А. Мітряєв, А. Перезов, Є. Синякіна, М. Фомічова, В. Шило, Б. Шрамко та ін., був, як згадував тодішній помічник декана історичного факультету І.Рибалка, “дружний, активний, якийсь бадьорий і веселий”⁹. Студенти наполегливо оволодівали знаннями, 14 з них згодом стали кандидатами, а А.Епштейн, Ю.Кондуфор та Б.Шрамко – докторами історичних наук. Ю. Кондуфор навчався на “відмінно”,

що було відзначено Сталінською стипендією, а у 1949 р. – після завершення університету – дипломом із відзнакою. Того ж року здібний студент та активний комуніст Ю. Кондуфор став аспірантом кафедри основ марксизму-ленінізму. Невдовзі він одружився із Ніною Семенівною Роговою (за паспортом – Радоніною), із якою прожив все життя, виховав доньку Тетяну.

Ще студентом Ю. Кондуфор зацікавився науковою працею, брав активну участь у роботі студентського наукового товариства. Першою науковою працею історика стала підготовлена разом із А. Епштейном та В. Шилом та виголошена у 1947 р. на університетській конференції доповідь “Харківська більшовицька група “Вперед”¹⁰. Тези виступів на конференції – вперше після війни – були опубліковані. Через 7 років, збагачена архівними матеріалами та новими висновками, ця праця була видана окремою брошурою¹¹. Наснаги молодим початківцям, як згадує друг і колега Ю. Кондуфора А. Епштейн, додала і опублікована в харківській газеті “Красное знамя” 30 квітня 1947 р. стаття друзів-студентів “1 мая 1905 г. в Харькове”¹².

Як і багато молодих істориків того часу, для дипломної роботи, а потім і для кандидатської дисертації він обрав тему, пов’язану із вивченням історії України 1917-1920 рр., тобто періоду революцій, громадянської війни та іноземної інтервенції. У 1948 р. за пропозицією викладача університету І. Шермана та, мабуть, не без впливу директора Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (ЦДАЖР УРСР) та одночасно завідуючого кафедрою нової історії Харківського університету А. Скаби Ю. Кондуфор зосередився на висвітленні продовольчої політики радянської влади у 1919-1920 рр., зокрема на дослідженні діяльності Української трудової армії. Зважаючи на те, що головою ради Української трудармії був Й. Сталін, досліджувана проблема вважалась актуальною і перспективною. Невипадково спільна праця А. Епштейна та Ю. Кондуфора про трудову армію отримала першу премію серед студентських робіт. Втім, як згадував М. Макєєнко, який у той же час навчався на економічному факультеті й товаришував з Ю. Кондуфором, Юрій Юрійович свідомо робив спроби відійти від традиційної схеми написання наукової праці, коли до канонізованих партійних рішень підбирався ілюстративний матеріал. Натомість молодий вчений, захоплений фактологічним матеріалом, зібраним ним у ЦДАЖР УРСР, намагався, наскільки це було можливим на той час, робити висновки, що ґрунтувались на опрацьованому архівному матеріалі, самостійно розбиратися у суті проблеми¹³.

І хоча з позицій сучасного стану історичної науки такі спроби виглядають дещо наївно, треба зважати на ситуацію, що склалась в історичній науці та й взагалі у політичному житті України наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років. У 1946-1947 рр. розпочався відкритий наступ партійно-державної верхівки на українську інтелігенцію та українських істориків зокрема. Так, 29 серпня 1947 р. з’явилась сумнозвісна постанова ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, де йшлося про “грубі політичні помилки та викривлення буржуазно-націоналістичного характеру” у працях вчених інституту¹⁴. Одночасно історикам давались вказівки, які проблеми і як треба вивчати, акцентувалась увага на розкритті всесвітньо-історичного значення Великої жовтневої соціалістичної революції, вирішальної ролі партії більшовиків у розгромі українських націоналістів. Більше того, вимагалось, аби історичний процес в Україні висвітлювався як складова частина загальноросійського історичного процесу¹⁵. В пресі з

подачі ЦК КП(б)У публікувались численні статті про націоналістичні перекручення історії України, письменники, митці та вчені звинувачувались в націоналізмі.

Перед дослідниками історії України радянського періоду стояли й інші перешкоди. Зокрема, майже всі архівні матеріали за 1918-1920 рр., в тому числі і радянських установ та відомств, містилися у так званих спецфондах, для роботи з ними необхідно було отримати допуск від КДБ. “До того ж, – згадував значно пізніше І.Рибалка, – багато чого не можна було виписувати, зокрема прізвищ майже всіх діячів українського “націоналістичного” табору, всіх радянських діячів, оголошених тоді “ворогами” народу та ін. При цьому підписані ними документи не рекомендувалося використовувати в дисертації”¹⁶.

Тема кандидатської дисертації, яку Ю. Кондуфор достроково захистив 27 червня 1952 р. у Харківському університеті, була сформульована відповідно до ідеологічної ситуації: “Боротьба робітничого класу та біднішого селянства України за хліб у період іноземної інтервенції та громадянської війни 1919 р.”. Науковим керівником історика була завідувач кафедри основ марксизму-ленінізму доц. Ганна Юхимівна Немірова, яка працювала в університеті ще з довоєнного часу. Вона з 1939 р. читала щойно введений курс історії ВКП(б) і, як згадував І.Рибалка, її лекції були досить цікавими¹⁷. Першим опонентом на захисті Ю. Кондуфора виступив завідувач кафедри економіки та організації сільськогосподарського виробництва Харківського сільськогосподарського інституту проф. Л. Клецький, який високо оцінив роботу історика. Рішенням ВАК СРСР від 8 грудня 1952 р. Ю.Кондуфору був присвоєний науковий ступінь кандидата історичних наук.

У 1953 р. доопрацьована кандидатська дисертація Ю. Кондуфора побачила світ як монографія. Але на відміну від титулу дисертації, де одночасно акцентувалась увага на союзі робітничого класу та біднішого селянства та на їх спільній боротьбі за хліб, назва монографії була сформульована досить нейтрально: “Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р.”¹⁸.

В цій роботі дослідник послідовно з точки зору партії більшовиків описав політичну та економічну ситуацію в Україні у 1919 р., продовольчу політику більшовиків в Україні, зокрема введення державної монополії на заготівлю хліба, цукру, солі та чаю, та зосередився на висвітленні організованого радянською владою “походу робітничого класу на село”. Керуючись положеннями програмної праці “Історії ВКП(б). Короткий курс”, він доводив, що похід робітничого класу на село є серйозним вкладом в справу ліквідації протилежності між містом і селом, у справу створення міцного союзу робітничого класу та біднішого селянства, а також є свідченням зміцнення великої дружби між російським і українським народами в процесі боротьби за хліб. В роботі багато місця приділялося Продармії як державному формуванню, що виконувало роль не тільки організатора бідняцько-середняцьких мас села, але й вело боротьбу з бандитизмом та проводило реквізицію хлібних надлишків у куркулів.

Звичайно, новітня українська історіографія зовсім по-іншому оцінює як продовольчу політику більшовиків, так і діяльність продзагонів, які конфіскували хліб в українських селян і вивозили його до Росії. Однак, незважаючи на зрозумілу політичну заангажованість цієї роботи, вона містить багатий фактичний матеріал, який може використати і сучасний дослідник.

Одразу після захисту кандидатської дисертації Ю. Кондуфор почав

працювати як доцент кафедри марксизму-ленінізму Харківського університету. Проте вже у вересні 1952 р. секретар Харківського обкому КПУ (у 1951-1959 рр.) А. Скаба запропонував йому перейти на партійну роботу. Незважаючи на бажання історика продовжувати викладацьку і наукову діяльність в університеті, він змушений був підкоритися партійній дисципліні¹⁹. Ю. Кондуфора було призначено керівником лекторської групи, а згодом (з квітня 1953 р.) завідуючим відділом пропаганди та агітації Харківського обкому КПУ. Це призначення відбулося не випадково: ще навчаючись в університеті, Ю. Кондуфор був обраний секретарем партбюро історичного факультету, потім членом партійного комітету Харківського університету, а вже як аспірант працював заступником секретаря партійної організації університету. Необхідно підкреслити, що зростання по партійній лінії не було виявом кар'єризму Ю. Кондуфора, просто, як зазначали його сучасники, він був лідером за складом свого характеру, а підлабузництва терпіти не міг.

Перебуваючи на відповідальній партійній роботі, дослідник, проте, не полишав викладання у Харківському університеті. У 1954 р. рішенням ВАК СРСР йому було присвоєне вчене звання доцента по кафедрі марксизму-ленінізму. Продовжував вчений і вивчення історії України, зосередившись на висвітленні історії трьох революцій у Харкові та на Харківщині. У співавторстві із своїм ще студентським другом Віктором Івановичем Астаховим Ю. Кондуфор у 1950-х рр. друкує цілу серію праць з цієї проблеми: “Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии” (Х., 1955), “Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября” (Х., 1957), “Пролетариат Харькова в трех революциях” (Х., 1959). Виступає він і як редактор та автор передмов до збірника документів “Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции” (Х., 1956) та збірника спогадів “Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции” (Х., 1957).

Червоною ниткою через всі ці роботи автори проводили думку про те, що робітники та селяни України вели героїчну боротьбу за своє звільнення пліч-о-пліч із робітниками та селянами Росії. Власне, революційні події в Україні, як було прийнято у тогочасній українській історіографії, розглядалися через призму подій в Росії і на тлі цих подій. В. Астахов та Ю. Кондуфор не відходили від офіційної більшовицької концепції та схеми періодизації історичного процесу початку 20 століття. Приміром, досліджуючи революційні події 1905-1907 рр., історики, спираючись на цитати з праць В. Леніна, традиційно і послідовно описували становище робітників і селян Харкова та Харківської губернії напередодні першої російської революції, січневі 1905 р. страйки солідарності, що мали місце в цьому регіоні, розвиток революційних подій весною та влітку 1905 р., участь трудящих Харкова та губернії у загальноросійському жовтневому політичному страйку, грудневі збройні повстання, а також вияви непокори робітників та селян Харківщини у період відступу революції. Тієї ж офіційної схеми дотримувались вчені і при висвітленні революційних подій на Харківщині у 1917 р.

Разом з тим праці були написані доступною мовою, дослідники ввели у науковий обіг багатий фактичний архівний матеріал. І хоча Центральна Рада нагороджувалась звичним епітетом – “буржуазно-націоналістична”, лайливих та брутальних характеристик не було. Приваблює в працях і поява певної кількості прізвищ, здебільшого харків'ян – більшовиків, робітників, які брали

участь в революційних подіях, а також згадка про діячів українського національного табору без таврування, із зазначенням їхніх посад (приміром, “генеральний секретар військових справ Симон Петлюра” тощо).

З 1958 р. розпочався київський період у житті та діяльності Ю. Кондуфора. У січні його призначили завідуючим відділом науки та культури ЦК КПУ. Працюючи на цій відповідальній посаді десять років, Ю. Кондуфор попри все залишався демократичним керівником, який докладав чималих зусиль, аби в тих умовах уникнути канцелярщини та командно-бюрократичних методів керівництва як по відношенню до організацій та колективів, так і до окремих діячів науки та культури. Як згадував один із членів “команди” Ю. Кондуфора, тепер акад. НАН України М.Новиков, “відділ користувався великим авторитетом, до нього постійно заходили визначні люди науки і культури, керівники установ”²⁰. Завідділом створив дружню робочу атмосферу та одночасно вимогливо, принципово і відповідально ставився до завдань, покладених на відділ. Адже багато в чому від вказівок, доповідних записок чи довідок заввідділу науки і культури ЦК КПУ залежали долі артистів, художників, письменників, науковців. Звісно, як переконаний комуніст, Ю. Кондуфор не міг та й не намагався йти всупереч лінії партії. Проте відзначимо, що сучасники Ю. Кондуфора (і не лише його друзі, але й ідеологічні противники) неодноразово висловлювали думку про те, що якби посаду заввідділу науки і культури ЦК КПУ займав би хтось інший, менш толерантний, менш інтелігентний, менш демократичний, не самодостатній, наслідки партійного контролю над українською інтелігенцією навіть в так званий період хрущовської “відлиги” мали б зовсім інший характер і не обмежувались би здебільшого лише доповідними записками та розмовами.

Для прикладу згадаємо події у Львові у 1959 р. Як відомо, національно свідомо українська інтелігенція Львова та Західної України знаходилась під пильним та постійним наглядом партійних органів і органів держбезпеки. Особливо це стало помітним наприкінці 1950-х рр., коли із місць заслання повернулось багато репресованих. Кожний прояв вільної думки, “інакомислення” у середовищі львівських поетів, письменників, митців, науковців Інституту суспільних наук АН УРСР ставав предметом нагінок і адміністративних заходів²¹. Партія і КДБ безцеремонно втручалися в творчий процес, контролювали майже кожне слово західноукраїнських митців, істориків, мовознавців, економістів. Приміром, у 1958 р. практично одразу після виходу збірки поезій Д. Павличка “Правда кличе” Львівський обком КПУ виявив, що в ній є “ідейно незрілі, хибні” вірші²². Збірка була заборонена, а наклад миттєво вилучений з книгарень і спалений.

Особливого тиску зазнав у 1959 р. Інститут суспільних наук АН УРСР, директором якого був І.Крип’якевич. Занепокоєння органів держбезпеки викликали, серед іншого, й зібрання молодих львівських поетів, письменників, економістів, істориків – аспірантів інституту та Львівського університету у помешканні аспірантського гуртожитку на вул. Академічній, 10, обговорення ними різних питань політики, науки, літератури і мистецтва, читання віршів, співання пісень, що з точки зору КДБ вважалось антирадянською та націоналістичною діяльністю²³. Певні кроки, з свого боку, робив і Львівський обком КПУ, особливо відділ науки і культури, який тоді очолював сумнозвісний В. Маланчук. Зокрема, після засідання бюро парторганізації Інституту

суспільних наук, де обговорювався рукопис поданої до друку наукової роботи Л. Олесневича “Питання економіки колгоспів Карпатської сільськогосподарської зони Української РСР” і було визнано, що текст роботи містить багато формулювань, які можуть бути використані ворожими елементами для антирадянської діяльності²⁴, В. Маланчук 27 лютого 1959 р. надіслав до Львівського обкому КПУ доповідну записку про роботу всього Інституту суспільних наук. І хоча в цій доповідній начебто відзначалось велике значення діяльності інституту в царині розвитку суспільних наук в західних областях України, її зміст переконував в зворотному. Колектив інституту звинувачувався у повільному вивченні процесу соціалістичної перебудови західноукраїнських земель, у відсутності праць, що висвітлювали б “глибокі процеси переходу від соціалізму до комунізму”, у абстрактному формулюванні розроблених проблем, паралелізму в роботі вчених, багатотемності, відсутності критики буржуазної ідеології у окремих працях. У трактуванні суспільно-політичний явищ на західноукраїнських землях з буржуазно-націоналістичних позицій звинувачувались історики О. Карпенко, Ю. Сливка, Є. Яцкевич, літературознавці С. Трофимук, Г. Нудьга, О. Мороз, М. Мороз, економіст Л. Олесневич. Вказувалось на серйозні недоліки в роботі парторганізації інституту, яка розглядала ці питання лише після втручання вищестоящих партійних органів²⁵.

Подібні недоліки та збочення в бік буржуазної ідеології відділ науки і культури Львівського обкому КПУ відшукав також в роботі Інституту декоративного і прикладного мистецтва, Оперного театру, журналу “Жовтень” та його редактора письменника Ю. Мельничука, інших установ науки і культури, про що йшлося у численних постановках Львівського обкому КПУ.

Аби розібратися у ситуації, що склалася, Львів відвідала комісія ЦК КПУ на чолі з Ю. Кондуфором. А 23 квітня з’явилась доповідна записка “Про деякі недоліки в роботі інтелігенції Львівської партійної організації”, підписана заввідділом науки і культури ЦК КПУ. В ній також відзначалось, що серед окремих працівників науки і культури має місце неправильне розуміння національної політики, ідеалізація минулого, недооцінювання переваг радянського ладу. За антинаукові погляди, що не були сумісні з марксистсько-ленінськими твердженнями, серйозні методологічні та фактологічні помилки критикувались О. Карпенко та Л. Олесневич. Автор “багатьох майстерно написаних віршів” Д. Павличко був підданий критиці за “низку ідейно-плутаних віршів”, що були вміщені ним в збірці “Правда кличе”. Висловлювалось і занепокоєння позицією журналу “Жовтень” та його редактора “талановитого публіциста та письменника” Ю. Мельничука, який опублікував у журналі твори “осіб, які діяли у націоналістичному таборі” – О. Олеся та А. Чайковського. Окремо йшлося про “пагубну тенденцію”, яка мала місце в середовищі львівської інтелігенції – розуміння реабілітації деяких осіб, які повернулись із заслання, як необґрунтоване виправдання політичних та ідеологічних помилок цих осіб. І. Крип’якевичу як директору інституту докорялося, що він взяв на роботу Г. Нудьгу, Я. Дашкевича та М. Мороза, які повернулись із місць позбавлення волі, але не приймав дослідників, рекомендованих партійними організаціями²⁶.

Проте не можемо не відзначити одну деталь, яка спершу не кидається у вічі, особливо якщо не порівнювати цю доповідну із попередніми документами. Справа у тому, що відповідальність за ці помилки, недоліки та тенденції у згаданій доповідній записці покладалася перш за все на партійні організації, а

не на осіб, які піддавалися критиці. “Обласна партійна організація не доводить боротьби з українським буржуазним націоналізмом до кінця”, “послабили роботу обком, міськком партії” тощо, – зазначалося у доповідній, яка була спрямована у всі партійні організації західних областей України. І – найголовніше. Після цієї доповідної жодних “організаційних висновків” ані в спеціальній постанові Секретаріату ЦК КПУ²⁷, ані на місцях не було. Всі згадані в доповідній особи і далі працювали (приміром, “при Кондуфорі” у 1966 р. Д. Павличко став секретарем Спілки письменників України), хоча, звісно, увага до них та їхньої діяльності з боку відповідних органів не послабла.

Зрозуміло, не можна однозначно оцінювати діяльність Ю. Кондуфора як завідуючого відділом науки і культури ЦК КПУ, тим більше, коли “відлізи” з кінця 1962 р. поклали край “заморозки”. З одного боку, Ю. Кондуфор, добре знаючи і люблячи українське мистецтво, наскільки міг, сприяв його розвитку. З його легкої руки багато діячів науки та культури отримали в ті часи можливість пройти стажування або виїхати на гастролі за кордон, сприяв він наданню українським митцям звань лауреатів різних державних премій та звань “заслужених” та “народних”. Серед друзів Ю. Кондуфора не можна не згадати Юрія Гуляєва, Дмитра Гнатюка, Беллу Руденко, Євгенію Мірошниченко, Юрія Тимошенка (Тарапуньку), Олександра Лопухова та багатьох інших.

З другого боку, Ю. Кондуфору як відповідальному працівнику апарату ЦК КПУ доводилося “проробляти” багатьох “шестидесятників”, зокрема Івана Дзюбу, Миколу Руденка, Аллу Горську, Віктора Зарецького та ін., “просити” їх написати відповідні до партійних настанов статті, “покаяння” або гостро виступити проти “буржуазних націоналістів” із засудженням своїх “помилки”. Інколи, як, приміром, із І. Дзюбою, розмови набували достатньої гостроти²⁸. Доволі часто приймалися і непопулярні серед української інтелігенції рішення, наполегливо проводилась “роз’яснювальна робота” і т.п. Разом з тим досить показовим є факт, який змушує відмовитись від надто спрощеного уявлення про Ю. Кондуфора як “апологета комунізму”, який “лютував” у 1960-х рр.²⁹ Через багато років, вже після повернення із США відомий дисидент, колишній голова Української гельсінської спілки Микола Руденко завітав до директора Інституту історії України Ю. Кондуфора і подарував йому свою збірку “Поезій”, на титульному аркуші якої залишив доволі теплий дарчий напис: “Шановний Юрію Юрійовичу. Вірш “Якщо твої товариші” присвячений Вам, хоч це й не сказано із причин зрозумілих. Незважаючи на складність відносин, у мене завжди до Вас лишалася незмінна симпатія. У книзі “Економічні монолози” є також згадка про Вас – може, трохи критична, але без ненависті. Хай Вам щастить! Микола Руденко. 23.02.92. Київ”³⁰. Не можемо не навести згаданого вірша, написаного М. Руденком у 1960 р. після однієї із розмов із Ю. Кондуфором:

Якщо твої товариші
Не ділять дум твоїх віднині, –
Не дай торкнутися душі
Рукам, що зраджують святині.

Хай твердить той, хто втратив зір,
Що ти, мовляв, ідеш не в ногу.
Якщо ти віриш – значить, вір,
Шукай в земному неземного.

Серед хвальби і хизувань,
Де кожен прищ – суддя верховний,
Нехай сліпа міщанська твань
Життя стриже під ранг чиновний.

Хай навіть мертвим роздає
Гранітні милості по чину, –
Спрямовуй бачення своє,
Щоб віднайти першопричину.

Та розбудить в душі не дай
Бездумний гнів сліпого бунту,
Що лиш породжує відчай,
А не чуття твердого ґрунту.

Ні, не готуй собі вінок,
Забудь про славу та окрасу, –
Тверезим стань, немов клинок,
Що в піхви схований до часу.

Позитивний вплив Ю.Ю. Кондуфора позначився і на розвитку Академії наук України у першій половині 1960-х рр. Найвищу наукову установу очолив тоді акад. Б.Патон, який вже більше чотирьох десятиліть перебуває на цьому відповідальному посту. Зважено і неупереджено виявив себе вчений і у процесі повернення до наукового вжитку імен репресованих партійних і радянських діячів у 1960-х рр., про що у своїх спогадах досить докладно згадує Є.Шаталіна³¹.

Перебуваючи у ЦК КПУ на відповідальній посаді, Ю. Кондуфор не полишав наукових досліджень. У 1964 р. у Києві у видавництві “Наукова думка” була опублікована велика монографія вченого “Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.)”. Ця праця – дослідник і далі вивчав продовольчу політику радянської влади у роки громадянської війни – була поглибленням і фактографічним розширенням його кандидатської роботи. В монографії Ю. Кондуфор акцентував увагу на рішеннях VIII з’їзду РКП(б), III з’їзду КП(б)У та III з’їзду рад України з продовольчого питання, відстоюючи тезу про те, що продрозкладка була вимушеним заходом, висвітлював процес створення радянських продовольчих органів, їх структуру та завдання, а також докладно описував організацію походу робітничого класу на село та діяльність продзагонів, у додатках наводив кілька сотень прізвищ робітників-продзагонівців. Та найголовнішою думкою, що проходила крізь всі розділи праці, було декларування зміцнення союзу робітничого класу та селянства.

У 1965 р. в Академії суспільних наук при ЦК КПКР у Москві Ю.Кондуфор захистив докторську дисертацію “Союз робітничого класу і селянства в період громадянської війни”. Його науковим консультантом був акад. І.Мінц. Опонентами на захисті виступали акад. М.Супруненко та проф. М. Рубач. У 1966 р. Вища атестаційна комісія СРСР присвоїла Ю. Кондуфору

науковий ступінь доктора історичних наук.

У січні 1968 р. Ю. Кондуфора було звільнено з посади завідуючого відділу ЦК КПУ. Причин, мабуть, було декілька, в тому числі досить незалежна поведінка молодого доктора наук, його гострий язик, критичні оцінки деяких діячів. Це викликало роздратування першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста. Про невдоволення П. Шелеста Юрієм Юрієвичем згадував О.Лопухов, оповідаючи, що коли одного разу у спекотний літній день Ю. Кондуфор прийшов на доповідь до П. Шелеста в тенісці, той у гострій формі заявив, що мовляв, як можна з'являтися до нього у такій формі. На що Ю. Кондуфор в'їдливо запитав: “А хіба у нас є якась особлива форма?”³². Самодостатність Ю. Кондуфора спричинила відмову від подальшої партійної кар'єри та його рішення повернутися до улюбленої справи – викладання у вузі. Такий вчинок був досить незвичним в ті часи і викликав щире здивування і – одночасно – повагу.

Зважаючи на високу кваліфікацію Ю. Кондуфора (а докторів історичних наук у Києві тоді було небагато), вченому запропонували посаду у Київському державному університеті ім. Т.Шевченка. Ректор університету І.Швець, який добре знав Юрія Юрійовича і надзвичайно його цінував, практично за день вирішив всі питання. Кафедра історії СРСР історичного факультету була розділена на дві частини – дорадянського та радянського періодів; завідуючим новоствореної кафедри історії СРСР радянської періоду призначили Ю. Кондуфора. Аби дотриматись усіх формальностей, швидко оформили документи і вже 7 лютого 1968 р. рішенням ВАК СРСР Ю. Кондуфор був затверджений у вченому званні професора по кафедрі історії КПСР. У січні 1973 р. він став деканом історичного факультету.

І як декан, і як завідуючий кафедрою, і як викладач Юрій Юрійович незмінно користувався авторитетом серед колег-істориків та студентів. Він був чудовим лектором, вмів доступно і цікаво подати матеріал, підтримував аспірантів та викладачів університету у їх наукових пошуках. Лекторський талент вченого мали змогу поцінувати і студенти Загребського, Дебреценського, Лейпцігського та Братиславського університетів, де Ю.Кондуфор у 1969-1978 роках читав лекції.

В університеті розкрився талент Ю. Кондуфора як організатора та керівника авторських колективів численних монографій, що були підготовлені у той час. Зокрема, під керівництвом Ю.Кондуфора і за його участю силами кафедри історії СРСР радянського періоду були написані другий том видання “Українська РСР в період громадянської війни” (К., 1968), посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вузів “Здійснення ленінської програми соціалістичного будівництва в СРСР”, монографії “Могутня радянська держава” (К., 1972), “Нариси з історії СРСР (радянський період)”, “Гуманізм радянського суспільства” (обидві – К., 1973).

В його особистому доробку з'явилися посібник для студентів вищих навчальних закладів “Великий Жовтень і захист його завоювань” (К., 1971), монографія “Великий Жовтень на Україні” (К., 1977), а також численні статті в провідних наукових журналах. Окремо хочеться згадати без перебільшення знаменитий посібник для вступників до вузів “Історія СРСР”, написаний Ю.Кондуфором у співавторстві з проф. В.Котовим. Вперше він побачив світ українською мовою у 1972 р. і одразу завоював симпатії не лише недавніх

школярів, але й студентів. У 1977 р. з'явився переклад посібника на російську мову, а потім із незначними правками і доповненнями він витримав ще три видання (у 1980, 1983 та 1987 рр.). Цікаво, що людям, які не обізнані із перипетіями біографії Ю. Кондуфора та (або) з його науковим доробком, при згадці прізвища вченого одразу спливає на думку саме цей посібник.

На початку 1978 р. проф. Ю. Кондуфору випало очолити Інститут історії АН УРСР, який тоді переживав не найкращі часи. На слуху у громадськості була гучна “бібліотечна справа”, коли виявились ганебні факти викрадення із фундаментальної бібліотеки інституту дуже цінних книжок. Важкою була й моральна атмосфера в колективі, анонімки були звичним і майже буденним явищем. Найпершою і найбільшою заслугою Ю. Кондуфора стало те, що він як керівник категорично поклав край практиці доносів і пліток. Як згадує Є. Шаталіна, після ознайомлення із черговим стосом “повідомлень”, які надходили спочатку до Печерського райкому партії, а потім до нього, директор буквально шаленів від гніву, але жодних оргвисновків не робив. У випадках, коли авторство доносу встановлювалось, відбувалась гостра розмова “письменника” і Ю. Кондуфора, що мало дієвий результат³³. Співробітники Інституту почали нормально працювати, не відволікаючись на безглузді обвинувачення, не витрачаючи сил на зведення рахунків.

Як директор Ю. Кондуфор багато уваги приділяв кадровому питанню. Добре розуміючись на людях, Юрій Юрійович вмів грамотно і, головне, із користю для справи призначати науковців на посади завідуючих відділами, добирати заступників директора. Він залучав до роботи в інституті здібних початківців, сприяв їхньому росту. Співробітникам інституту директор допомагав вирішувати життєві проблеми, підтримував у важкі хвилини, про що сьогодні із вдячністю згадають багато істориків.

Толерантність і демократизм Ю. Кондуфора виявлялись і у безкорисливій підтримці колег не лише з інституту. Зокрема, після підготовки І. Рибалкою у 1977 р. першого тому підручника з історії України для студентів-істориків (а такого підручника тоді взагалі не існувало), рукопис дістав схвалення рецензентів – доктора історичних наук, професора Московського державного університету П.Зайончковського та завідуючого кафедрою історії України Київського держуніверситету доктора історичних наук, професора Л.Мельника, і видавництвом “Вища школа” був підготовлений до друку. Однак через низку суб’єктивних причин та збігу у часі деяких обставин заступник міністра вищої освіти відмовився давати дозвіл (“гриф”) на видання підручника і направив його до Інституту історії із надією, що науковці рукопис не схвалять. Ю. Кондуфор зробив дуже розважливо (і нетрадиційно): поклав рукопис у сейф, а на запитання І.Рибалки, чому ж не відбувається обговорення, слушно зауважив, чи хоче той, аби йому накидали нових зауважень? Через деякий час справа владналася: після кількох консультацій у ЦК КПУ Ю. Кондуфор підписав рекомендацію на видання підручника, який у 1978 р. побачив світ³⁴.

Незважаючи на обтяжливі обов’язки директора інституту, завідувача відділом історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (1985-1993), головного редактора “Українського історичного журналу” (1979-1988), голови Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії, члена бюро Відділення історії, філософії та права НАНУ (1978-1997) Ю. Кондуфор не покинув вивчення своєї улюбленої проблеми революційних перетворень в Україні. У численних статтях, брошурах, розділах

колективних монографій він послідовно пропагував і популяризував ленінську теорію соціалістичної революції, історію Жовтневої революції в Україні, а також рішення чергових партійних з'їздів. Останньою індивідуальною монографією вченого стала робота “Великий Октябрь на Украине”, опублікована у 1986 р. Планував він написати роботу про Українську Центральну Раду, але не встиг.

Наприкінці 1970-х – у 1980-х рр. вчений багато уваги приділяв науково-організаційній роботі. За його активної участі як головного редактора та співавтора в інституті були підготовлені шеститомний цикл праць про історичні зв'язки українського народу з народами Росії, Білорусії, Молдови (1978-1982), завершено видання восьмитомної “Історії Української РСР” (1977-1979) та опублікований російськомовний десяти томник “История Украинской ССР” (1981-1985), “Історія Києва” у трьох томах, чотирьох книгах (1982-1986), а також багато інших видань. За вагомий особистий внесок у справу створення багатотомної “Історії Української РСР” Ю. Кондуфор разом з іншими вченими інституту був відзначений Державною премією УРСР в галузі науки і техніки. У 1979 р. вченого було обрано членом-кореспондентом, а у 1985 – академіком АН УРСР.

Ю. Кондуфор все життя брав активну участь у громадсько-політичному житті України. Він був делегатом ХХІ, ХХІІ, ХХІІІ і ХХVІ з'їздів КПУ, на яких обирався кандидатом, а на ХХVІІ з'їзді – членом Центрального комітету Компартії України. Як делегат брав участь у роботі ХХVІ і ХХVІІ з'їздів КПРС. Працював він і як депутат Верховної Ради УРСР V, VI і VII скликань.

Знаковим для інституту став 1990 рік. Саме завдяки принциповій позиції акад. Ю. Кондуфора в установі була створена обстановка ідеологічного плюралізму, хоча сам він залишився на старих методологічних позиціях. Науковці інституту, які усвідомлювали можливість і необхідність докорінної ревізії історичного процесу, дістали можливість плідно працювати. Було започатковано вивчення принципово нових для української історичної науки тем, зокрема дослідження голодоморів в Україні, політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр., діяльності Української Центральної Ради та Директорії, становлення та еволюції Української держави (до кінця 18 ст.). У листопаді 1990 р. за пропозицією Ю.Ю. Кондуфора науковій установі була повернута назва Інституту історії України АН УРСР. Розпочали діяльність відновлена Археографічна комісія АН УРСР, що стала базою для створення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Всеукраїнська спілка краєзнавців. Вже в незалежній Україні у 1992 р. Ю.Ю. Кондуфору було присвоєно звання “Заслужений діяч науки і техніки України”.

У грудні 1993 р. Ю. Кондуфор цілком самостійно прийняв рішення залишити посаду директора Інституту і став радником дирекції. Цей крок ще більше підняв авторитет акад. Ю. Кондуфора серед науковців.

Нагла смерть наздогнала вченого 10 січня 1997 р. напередодні його 75-річчя. Згідно з останньою волею Юрія Юрійовича, похорон відбувався скромно, без музики, орденів і медалей на подушечках³⁵ (а їх у вченого було чимало). Попрощатися до конференц-залу Національної академії наук прийшли сотні людей – його учні (а вчений підготував 3 докторів і 15 кандидатів наук), науковці з Інституту історії України та інших науково-дослідних установ НАН України, викладачі київських вузів, державні діячі. Як і заповідав Юрій

Юрійович, тіло його було кремоване, урна із попелом похована в могилі його батьків на Байковому кладовищі.

Юрія Юрійовича Кондуфора пам'ятають. Ті, кому випало працювати разом з ним, із теплотою згадують його дотепні вислови, принципові, але доброзичливі вчинки. Без сумніву, він був людиною свого часу, але людиною порядною, чесною, доброзичливою, талановитою.

¹ Див.: 70-річчя академіка АН України Ю.Ю. Кондуфора // Вісник Академії наук України. - 1992. - № 1. - С.105-106.

² Кондуфор Юрій Юрійович: [Некролог] // УІЖ. - 1997. - № 2. - С.154-156.

³ В "Особовому листку відповідального робітника", який 13 березня 1927 р. заповнив Ю.П. Кондуфор як завідуючий культсекцією райвиконкому с. Семенівки Кременчуцької округи, зазначено: "Кандуфор Юрко Пилипович". Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.1, оп.11, спр.1131, арк.3.

⁴ Див. спогади Д.М. Гнатюка у другому томі цього збірника.

⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп.11, спр.1131, арк.3-5. За надану інформацію про особову справу Ю.П. Кондуфора автор висловлює щирю подяку д. і. н. В. Марочку.

⁶ Див.: Рибалка І. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. - Х., 1999. - С.17.

⁷ Див.: Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. - Х., 1955. - С.299-300.

⁸ Див.: История Второй мировой войны. 1939-1945: В 12-ти тт. - Т.11. - М., 1980. - С.220-222, 225-226, 241.

⁹ Рибалка І.К. Така наша доля. - С.89-90.

¹⁰ Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. - С.343-344.

¹¹ Див.: Кондуфор Ю.Ю. Харьковская большевистская группа "Вперед". - Х., 1954. - 51 с.

¹² Див. спогади А. Епштейна у другому томі цього збірника.

¹³ Див. спогади М. Макеєнка у другому томі цього збірника.

¹⁴ Див.: У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956): Збірник документів і матеріалів: У 2-х ч. - Ч.2. - К., 1996. - С.81.

¹⁵ Там же. - С.82-89.

¹⁶ Рибалка І.К. Така наша доля. - С.96.

¹⁷ Див.: Рибалка І.К. Така наша доля. - С.18.

¹⁸ Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. - Х., 1953. - 101 с.

¹⁹ До речі, цікавий і показовий факт наводить у спогадах І. Рибалка, якому у 1951 р. А.Скаба запропонував стати відповідальним редактором газети "Соціалістична Харківщина". На прохання Рибалки залишити його в університеті Скаба відповів: "Тобі дали можливість вийти в кандидати наук і доценти, а тепер попрацюй там, де треба суспільству". (Цит. за: Рибалка І.К. Така наша доля. - С.102). Мабуть, така ж розмова була у Скаби і з Кондуфором.

²⁰ Див. спогади М. Новикова у другому томі цього збірника.

²¹ Див. докладніше: Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. - К., 1995. - С.21-24.

²² Див.: Із постанови бюро Львівського обкому компартії України про збірку Дмитра Павличка "Правда кличе" від 13 лютого 1959 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т.2. - 1953-1966. - Л., 1996. - С.362.

²³ Див. докладніше: Сливка Ю. Неакадемічні розмови на Академічній: Спогади // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. - Т.7. - Львів, 2000. - С.90-103.

²⁴ Л. Олесевичу було вказано, зокрема, на такі "помилкові" формулювання: "... не всі колгоспники усвідомлюють, що сумлінне виконання всіма членами артілі покладених на них завдань забезпечить зростання громадського господарства колгоспу...", "підвищенню врожайності насіння трав перешкоджає також недостатня кількість відповідних мінеральних добрив", " артілі для поліпшення свого економічного становища по-хижацькому винищують ліси" тощо. Див.: Із протоколу засідання бюро партійної організації Інституту суспільних наук АН УРСР про наукову діяльність Любомира Олесевича від 27 січня 1959 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т.2. - С.355-359.

-
-
- 25 Див. Довідка відділу науки і культури Львівського обкому КП України про роботу Інституту суспільних наук АН УРСР від 27 лютого 1959 р. // Там само. - С.364-370.
- 26 Див. Доповідна записка завідувача відділу науки і культури ЦК КП України про діяльність інтелігенції Львівської області від 23 квітня 1959 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі. - Т.2. - С.384-389.
- 27 Див. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. - С.22.
- 28 Див. Там само. - С.65; Дзюба І. З відстані чвертьстоліття. Післяслово (до журнальної публікації 1990 р.) // litopys.narod.ru/idzuba/dz19.htm
- 29 Березовський С. "Расцветы" // Зеркало недели. - 2003. - № 37.
- 30 Книга М. Руденка "Поезії", що побачила світ 1991 р. у київському видавництві художньої літератури "Дніпро", із дарчим написом Ю.Ю. Кондуфору зберігається у родинному архіві Тетяни Юріївни Мельник (Кондуфор).
- 31 Див. спогади Є.Шаталіної у другому томі цього збірника.
- 32 Див. спогади О.Лопухова у другому томі цього збірника.
- 33 Див. спогади Є.Шаталіної у другому тому цього збірника.
- 34 Див.: Рибалка І.К. Така наша доля. - С.165-166.
- 35 Див. спогади А. Епштейна у другому томі цього збірника.